

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО**ФЕДЧИШИН Д. В.,**

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
науково-дослідної частини
(Запорізький національний університет)

ІГНАТЕНКО І. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.20>**ОРГАНІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО ПРОДУКЦІЇ АКВАКУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ:
ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану та перспектив розвитку органічного виробництва продукції аквакультури. Проаналізовано види використання водних біоресурсів в Україні, до яких належать промислове рибальство та аквакультура. Доведено, що належна правова регламентація використання водних біоресурсів є важливим чинником забезпечення продовольчої безпеки України, адже це не лише сприятиме збільшенню асортименту та виробництва української рибної продукції, задоволенню потреб населення у вітчизняній продукції рибного господарства, а й допоможе забезпеченню раціонального використання водних біоресурсів користувачами. Виокремлено основні напрями отримання товарної аквакультури: 1) випасна аквакультура; 2) ставкова аквакультура; 3) індустріальна аквакультура. Досліджено досвід та особливості розвитку органічного виробництва продукції аквакультури в деяких країнах світу, зокрема в Китаї. Здійснено аналіз вітчизняних нормативно-правових актів, що регулюють сферу органічного виробництва продукції аквакультури, встановлюючи особливі умови утримання, годування, лікування об'єктів аквакультури в органічному виробництві. Відзначено, що суб'єкти аквакультури перед початком органічного виробництва мають вкладати значні кошти в об'єкт, який призначається для здійснення виробництва органічної аквакультури, з метою покращення його екологічного стану та приведення його у відповідність до вимог органічного виробництва. Зроблено висновок про те, що для ефективного розвитку органічного напрямку аквакультури в Україні необхідно подолати низку бар'єрів, таких як значна забрудненість водойм, нестача органічних кормів та відсутність міжнародної сертифікації в операторів органічної аквакультури. Доведено, що сьогодні існує потреба у вирішенні проблем правового регулювання органічного виробництва продукції аквакультури з урахуванням світового досвіду.

Ключові слова: органічне виробництво, аквакультура, водні біоресурси, промислове рибальство, землі водного фонду, сертифікація органічної продукції.

Fedchyshyn D. V., Ihnatenko I. V. Organic production of aquaculture products in Ukraine: features and prospects

The article is devoted to the study of the current state and prospects of development of organic production of aquaculture products. The types of use of aquatic bioresources in Ukraine, which include industrial fishing and aquaculture, are analyzed. It is proved that proper legal regulation of the use of aquatic bioresources is an important factor in ensuring food security of Ukraine, because it will not only increase the range and production of Ukrainian fish products, meet the needs of domestic fisheries, but also help ensure rational use of aquatic bioresources by users. The main directions of obtaining commercial aquaculture are identified: 1) grazing; 2) rate; 3) industrial. The experience and peculiarities of the development of organic production of aquaculture products in some countries of the world, in particular in China, are studied. The analysis of domestic regulations governing the field of organic production of aquaculture products is provided. The latter establish special conditions for keeping, feeding, and treating aquaculture facilities in organic production. It is noted that aquaculture entities before investing in organic production must invest significant funds in the facility, which is intended for the production of organic aquaculture in order to improve its environmental status and bring it into line with the requirements for organic production. It is concluded that for the effective development of organic aquaculture in Ukraine it is necessary to overcome a number of barriers, such as significant water pollution, lack of organic feed and lack of international certification of organic aquaculture operators. It is proved that today there is a need to solve the problems of legal regulation of organic production of aquaculture products, taking into account world experience.

Key words: *organic production, aquaculture, aquatic bioresources, industrial fishing, lands of water fund, certification of organic products.*

Вступ. Сьогодні внаслідок зростання чисельності населення нашої планети актуалізуються питання його забезпечення продуктами харчування. Це зумовлює необхідність розвитку сільського господарства, збільшення обсягів виробництва продуктів. Одним із шляхів забезпечення цього є розвиток аквакультури. Вона може гарантувати прозорість і контролюваність виробництва в результаті використання водних біоресурсів, що є важливим складником підвищення безпеки і екологічності продукції.

Належна правова регламентація впорядкування використання водних біоресурсів є важливим чинником забезпечення продовольчої безпеки України, адже це не лише сприятиме збільшенню асортименту та виробництва української рибної продукції, задоволенню потреб населення у вітчизняній продукції рибного господарства, а й допоможе забезпеченню раціонального використання водних біоресурсів користувачами.

Головним завданням аквакультури є ефективна виробнича діяльність з метою забезпечення населення рибою та рибопродукцією. Зростання рівня життя населення потребує зростання якості та обсягу продукції. Постає необхідність проведення економічних досліджень, які б визначили раціональні напрями, технології та моделі розвитку рибного господарства як у цілому, так і окремих його складових частин [1, с. 27]. Розвиток аквакультури в Україні дозволить створити стійке надходження рибної продукції, морепродуктів і низки інших водних живих ресурсів як на національний, так і на світовий ринок.

На жаль, в умовах сьогодення розвиток аквакультури в Україні поки що не відповідає ані потенційним природним можливостям країни, ані загальносвітовим показникам розвитку зазначеної галузі. Це, зокрема, зумовлено тим, що потреби населення в рибній продукції значною мірою покриваються високими обсягами продукції, виробленої рибальством з використанням водних біоресурсів.

Проблемам правового регулювання органічного виробництва загалом та питанням аквакультури зокрема свою увагу приділяла значна кількість вітчизняних учених, таких

як: О.Г. Бондар, О.В. Гафурова, В.М. Єрмоленко, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошніченко, В.В. Носік, В.Д. Сидор, М.В. Шульга та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження розвитку аквакультури в Україні, визначення порядку та особливостей здійснення органічного виробництва в аквакультурі.

Результати дослідження. Відповідно до Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» водні біоресурси (водні біологічні ресурси) – це сукупність водних організмів (гідробіонтів), життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді. До водних біоресурсів належать прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглороті, водні безхребетні, у тому числі молюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, водорості та інші водні рослини.

Використання водних біоресурсів проводиться шляхом здійснення рибогосподарської діяльності. Законодавство України визначає останню як діяльність юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців, пов'язану з вивченням водних біоресурсів, їх охороною, відтворенням, спеціальним використанням, переробкою, реалізацією тощо.

У цьому контексті варто відзначити, що рибогосподарська діяльність належить до рибного господарства – галузі економіки, завданнями якої є вивчення, охорона, відтворення, вирощування, використання водних біоресурсів, їх вилучення (добування, вилов, збирання), реалізація та переробка з метою одержання харчової, технічної, кормової, медичної та іншої продукції, а також забезпечення безпеки мореплавства суден флоту рибної промисловості.

У статті 27 Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» передбачено, що спеціальне використання водних біоресурсів здійснюється шляхом їх вилучення з природного середовища і включає:

- промислове рибальство;
- вилов водних біоресурсів у науково-дослідних, науково-промислових, дослідно-конструкторських цілях, а також з метою з'ясування їх санітарно-епідеміологічного стану;
- контрольний вилов водних біоресурсів для визначення їх стану та запасів;
- меліоративний вилов водних біоресурсів з метою формування їх оптимального видового та вікового складу;
- вилов водних біоресурсів з метою отримання біологічного матеріалу для штучного відтворення їх запасів та здійснення аквакультури;
- любительське і спортивне рибальство у водних об'єктах загального користування, що перевищує встановлені обсяги безоплатного вилову.

Законодавством можуть визначатися й інші види спеціального використання водних біоресурсів. До останнього належить, зокрема, режим рибогосподарської експлуатації водного об'єкта – установа на відповідний термін сукупність вимог, умов та заходів щодо обсягів робіт з відтворення водних біоресурсів за їх віковими та видовими характеристиками, строків лову, типів і кількості знарядь та засобів лову, обсягів вилучення, регламентації любительського і спортивного рибальства, ощадливого використання водних біоресурсів рибогосподарського водного об'єкта (його частини).

Варто відзначити, що здійснення кожного виду спеціального використання не відбувається без певних проблем. Зокрема, проблемним питанням є встановлення режимів рибогосподарської експлуатації водних об'єктів. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2019 року № 1138 з 1 січня 2020 року до 31 грудня 2021 року запроваджувався експериментальний проект із запровадження порядку здійснення штучного розведення, вирощування водних біоресурсів та їх використання у СТРГ та проведення аукціонів з продажу режимів СТРГ шляхом електронних торгів (далі – Тимчасовий порядок). Цим порядком передбачається проведення аукціону для надання режиму рибогосподарської експлуатації. Проте у 2020 році жодного аукціону не було проведено. Хоча на початку 2020 року на території нашої країни діяло 398 режимів на загальній площі 147,2 тис. га водного дзеркала [2]. Уявляється, що запровадження зазначеного Тимчасового порядку мало негативний

наслідок, тому є всі підстави сподіватися, що дія його не буде продовжена після спливу часу проведення експерименту.

Водночас законодавством України передбачена така діяльність, як аквакультура. Останню законодавець відносить до галузі сільського господарства, зазначаючи при цьому, що діяльність у сфері аквакультури не належить до спеціального використання водних біоресурсів (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про аквакультуру»).

За напрямками діяльності аквакультура може здійснюватися з метою:

– отримання товарної продукції аквакультури та її подальшої реалізації (товарна аквакультура);

– штучного розведення (відтворення), вирощування водних біоресурсів;

– надання рекреаційних послуг.

За організаційно-технологічними показниками аквакультура може здійснюватися за інтенсивною, напівінтенсивною та екстенсивною формами.

Варто також відзначити, що основними напрямками отримання товарної аквакультури може бути випасна, ставкова та індустріальна аквакультура.

Для здійснення ставкової аквакультури використовуються рибогосподарські технологічні водойми, руслові, балочні та одамбовані рибницькі ставки, штучно відокремлені від материнських водних об'єктів (їх частин), обводнені торфові кар'єри в умовах рибницьких господарств (риборозплідники, нерестово-вирощувальні, товарні, повносистемні господарства). Ставкова та індустріальна аквакультура передбачає вирощування об'єктів аквакультури у штучно створених, повністю або частково контрольованих умовах з використанням напівінтенсивної та інтенсивної форм аквакультури.

Для здійснення випасної аквакультури використовуються рибогосподарські водні об'єкти (їх частини), а рибогосподарські технологічні водойми при цьому не використовуються. Випасна аквакультура здійснюється за екстенсивною формою за відсутності негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Для здійснення індустріальної аквакультури, у тому числі й марикультури, використовуються рибницькі басейни, рибницькі садки, акваріуми, а також частини водних об'єктів із застосуванням спеціальних технологічних пристроїв – плавучих садків, колекторів для молюсків, установок замкненого водопостачання тощо.

У межах аквакультури останнім часом набуває все більшого поширення органічний напрям. Як відомо, споживання органічної продукції є важливим компонентом раціонального та здорового способу харчування, що позитивно впливає на забезпечення права на безпечні для життя і здоров'я харчові продукти. Продукція органічної аквакультури не є винятком.

Згідно з законодавством ЄС органічне виробництво розглядається як цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів, яка поєднує в собі найкращі екологічні та кліматичні практики, високий рівень біологічного розмаїття, збереження природних ресурсів та застосування високих стандартів належного утримання (добробуту) тварин і високі стандарти виробництва, що відповідають певним вимогам до продуктів, які виготовлені з використанням речовин та процесів природного походження (преамбула Регламенту (ЄС) 2018/848 Європейського Парламенту та Ради від 30 травня 2018 р. про органічне виробництво та маркування органічних продуктів та скасування Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007) [3].

У 2017 році Дослідницький інститут органічного сільського господарства (Research Institute of Organic Agriculture, FiBL, Швейцарія) та IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements) у щорічній доповіді «Світове органічне сільське господарство» вперше оприлюднили узагальнену інформацію про розвиток органічної аквакультури. Зокрема, обсяги виробництва продукції органічної аквакультури у 2015 році оцінювалися в 400 тис. тон (це всього 0,54% від загальносвітового обсягу продукції аквакультури без водоростей). Більшість органічної продукції виробляється у Китаї – 304 тис. тон (80%) й у Європі – 76 тис. тон (19%), зокрема у Ірландії – 31 тис. тон (переважно атлантичний

лосось чи сьомга), Норвегії – 17 тис. тон (сьомга), Румунії – 6,4 тис. тон (короп, сьомга), Італії – 5,5 тис. тон (молюски, кумжа, райдужна форель), Данії – 4,1 тис. тон (молюски), Угорщині – 3,5 тис. тон, Іспанії – 2,7 тис. тон (молюски, лаврак, кумжа, райдужна форель). З інших країн у групу великих виробників входять такі: В'єтнам – 3,3 тис. тон (креветки), Коста-Ріка – 3,2 тис. тон (креветки), Литва – 2,7 тис. тон (короп), Індонезія – 1,9 тис. тон (креветки), Еквадор – 1,8 тис. тон (креветки), Таїланд – 1,5 тис. тон. Значно меншими є обсяги виробництва органічної продукції в Хорватії – 1,4 тис. тон (молюски, лаврак), у Греції – 1,1 тис. тон (лаврак), у Німеччині – 1,0 тис. тон (райдужна форель), а також у Гондурасі – 0,6 тис. тон (креветки) [4, с. 331].

Загалом сьогодні у світі діє близько 1 тис. виробників об'єктів органічної аквакультури, їх кількість постійно збільшується. Зокрема, у Китаї органічний напрям вважається одним із ключових у розвитку аквакультури. Там виробляється 80% від загального обсягу об'єктів світової аквакультури. Цей обсяг генерують лише 27% від загальносвітового числа виробників – підприємств та фермерів, що займаються аквакультурою [5]. Аквакультура Китаю виробляє 540 видів риб, молюсків, ракоподібних та інших безхребетних, деякі види земноводних та водних рептилій, близько 30 видів прісноводних макрофітів, понад 50 видів мікродоростей та безхребетних тварин. Китай залишається світовим лідером у виробництві ікри осетрових риб. Експерти прогнозують зростання обсягу ринку аквакультури Китаю до 2021 року до 103 млрд дол. переважно за рахунок збільшення виробництва органічної аквакультури та попиту на морепродукти категорії «преміум». Для органічного аквакультурного виробництва у Китаї використовується 400 тис. га сільськогосподарських земель (зокрема, у провінціях Чжецзян, Хайнань, Монгол, Цзянсу, Сінцзян, Ляонін, Хунань, Аньхой, Фуцзянь, Шаньдун). Основна технологія виробництва на органічних аквакультурних фермах Китаю – вирощування у полікультурах. Найбільш поширені об'єкти виробництва – риба, креветки, гребінці, морський огірок (трепанг), краби, молюски, вугор [6, с. 246].

Сьогодні в Україні під час виробництва органічної продукції аквакультури застосовуються загальноприйняті технологічні операції вирощування об'єктів аквакультури з урахуванням вимог, установлених законами України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», «Про аквакультуру», «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» та Порядком (детальними правилами) органічного виробництва та обігу органічної продукції, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2019 р. № 970. Отже, можна констатувати, що сьогодні сформована нормативно-правова база, яка регулює виробництво та обіг органічної продукції аквакультури. Зокрема, у законодавстві встановлюються особливі умови утримання, годування, лікування об'єктів аквакультури під час органічного виробництва.

Варто відзначити, що основою виробництва органічної продукції аквакультури є:

- відповідне планування та організація біологічних процесів, які базуються на еко-системах з використанням їх внутрішніх природних ресурсів, із застосуванням методів, які забезпечують використання живих організмів і механічних методів виробництва, виробництво органічної продукції аквакультури на засадах раціонального використання водних біоресурсів, заборони застосування генетично модифікованих організмів, похідних генетично модифікованих організмів або продуктів, вироблених генетично модифікованими організмами, крім ветеринарних препаратів, та за результатами оцінки ризику, а також у разі потреби здійснення профілактичних (превентивних) заходів обмеження застосування вхідних продуктів;
- зведення до мінімуму використання ресурсів, що не відновлюються, і продуктів несільськогосподарського походження;
- урахування місцевого або регіонального екологічного балансу під час вибору продукції для виробництва;
- підтримання у здоровому стані об'єктів аквакультури шляхом стимулювання природного імунного захисту, а також вибір відповідних кормів і методів господарювання;

– підтримання біологічного розмаїття природних водних екосистем, забезпечення функціонування у належному стані навколишніх водних і суходільних екосистем.

Відповідно до чинного законодавства виробництво органічної продукції аквакультури здійснюється на ділянках, які не піддавалися забрудненню. Проте в Україні більшість водних об'єктів належить до категорії забруднених. Саме тому суб'єкти аквакультури перед початком органічного виробництва мають вкладати значні кошти в об'єкт, який призначається для здійснення виробництва органічної аквакультури, з метою покращення його екологічного стану та приведення його у відповідність до вимог органічного виробництва.

У нормативних актах встановлено, що потужності для виробництва аквакультури, на яких здійснюється ведення органічного та неорганічного виробництва, повинні відокремлюватися. Заходи з відокремлення потужностей, на яких здійснюється ведення органічного та неорганічного виробництва, повинні враховувати природні процеси, відокремлені системи подачі води, дотримання відстаней, течії і розташування відносно неї потужностей.

Під час вибору порід та видів об'єктів аквакультури враховується їх здатність пристосовуватися до перебування у штучних умовах або у відповідних рибогосподарських водних об'єктах та рибогосподарських технологічних водоймах. Місцеві види використовуються для виведення порід, які будуть більш пристосовані до умов існування в господарстві. Такі види повинні мати належний стан здоров'я та розвинуту систему травлення. Органу сертифікації надається документальне підтвердження походження об'єктів аквакультури, що надходять до господарства. Для відтворення відбираються такі види об'єктів аквакультури, під час догляду за якими не буде заподіяно значної шкоди диким видам об'єктів аквакультури.

Утримання об'єктів аквакультури здійснюється з урахуванням особливостей технології вирощування та географічного розташування господарства (зони аквакультури).

Суб'єктам, що здійснюють виробництво органічної продукції аквакультури, заборонено використовувати гормони або подібні речовини. Крім того, не допускається використання активаторів росту та синтетичних амінокислот. При цьому годівля об'єктів аквакультури здійснюється кормами, що відповідають їх харчовим потребам на різних стадіях розвитку. Рослинна частка корму повинна походити з органічного виробництва, а частка корму, отримана з водних біоресурсів, – з природних популяцій риб, які виловлені згідно з дотриманням вимог законодавства. У процесі вирощування органічної молоді водних біоресурсів як корм може використовуватися традиційний для цих об'єктів аквакультури фіто- і зоопланктон.

На жаль, ефективний розвиток органічного напрямку аквакультури в Україні стримується нестачею органічних кормів та відсутністю у багатьох виробників міжнародної органічної сертифікації. Суб'єкти органічної аквакультури мають використовувати методи виробництва такої продукції, які визначені як у законі, так і у відомчих правилах, а також виконувати інші імперативи, умови, обмеження, які узгоджуються з нормативними вимогами ЄС.

Варто наголосити, що, попри значну кількість нормативно-правових актів щодо органічного виробництва, їх ефективність та змістовність потребує подальшого вдосконалення. Зокрема, О.В. Гафурова наголошує: «Зі змісту Закону України від 10 липня 2018 р. «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» взагалі не зрозуміло, з якою метою здійснюється органічне виробництво і у чому полягає його важливе суспільне значення» [7, с. 34]. Водночас Р.І. Марусенко акцентує увагу на тому, що «цей Закон спрямований на формування лише ринку специфічного продукту, що не обов'язково має зумовлювати позитивний вплив на споживача та середовище його проживання [8, с. 162].

Недосконалість чинного законодавства проявляється також у тому, що споживачам реалізується фальсифікована продукція як органічна, що спотворює і дискредитує внутрішній ринок органічних сільськогосподарських товарів, не дозволяє притягувати винних осіб до відповідальності за такі та інші дії, внаслідок яких заподіюється майнова і моральна шкода життю і здоров'ю громадян [9, с. 180].

Держава повинна спрямувати свої зусилля на вирішення проблем правового регулювання органічного виробництва продукції аквакультури з урахуванням світового досвіду. Водночас суб'єкти такого виробництва мають також робити все для дотримання вимог органічного виробництва, не здійснювати жодних неправомірних дій, фальсифікацій. У цьому контексті варто погодитися зі слушною думкою О.Г. Бондаря, який стверджує, що «лише спільними консолідованими зусиллями держави, громад та бізнесових саморегулятивних інституцій завдання забезпечити активний поступ України на внутрішньому та зовнішньому органічних ринках може бути реалізоване із максимально можливою ефективністю» [10, с. 23].

Висновки. У всьому світі органічна аквакультура стає все більш привабливою. До інвестиційних проєктів у межах такої аквакультури включаються великі світові венчурні фонди. Ці проєкти враховуються під час проведення наукових досліджень тощо. Інноваційні розробки знаходять підтримку урядів багатьох країн, міжнародних організацій, приватних інвесторів. Не є винятком і Україна. Можна констатувати, що сфера виробництва товарної продукції аквакультури готова до запровадження у практику змін, які будуть пов'язані з новими форматами отримання органічної продукції, що матиме наслідком зміну картини споживання продуктів харчування.

Перспективи розвитку аквакультури пов'язані із практичною реалізацією технологій органічного виробництва. Поштовхом для цього є не лише вирішення проблем безпеки харчових продуктів та екологічних загроз, а й зростання популярності органічних продуктів харчування. Для ефективного розвитку органічного напрямку аквакультури в Україні необхідно подолати низку бар'єрів, таких як значна забрудненість водою, нестача органічних кормів та відсутність міжнародної сертифікації в операторів органічної аквакультури. Усі ці фактори повинні враховуватися у стратегії розвитку вітчизняної аквакультури задля сприяння вітчизняним виробникам у якнайшвидшому подоланні та вирішенні цих проблем для забезпечення населення нашої країни продукцією органічної аквакультури та для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників на глобальному ринку.

Список використаних джерел:

1. Мазур Ю.П. Ефективність функціонування та перспективи розвитку підприємств рибного господарства : монографія. Умань, 2007. 237 с.
2. Публічний звіт голови Державного агентства рибного господарства України Ганни Шишман за 2020 рік. URL: https://darg.gov.ua/_publichnyj_zvit_golovi_0_0_0_10694_1.html.
3. Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 on organic production and labelling of organic products and repealing Council Regulation (EC) No 834/2007 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2018.50.01.0001.01.ENG.
4. Лагуткіна Л.Ю., Пономарєв С.В. Органическая аквакультура как перспективное направление развития рыбохозяйственной отрасли (обзор) *Сельскохозяйственная биология*. 2018. Том 53. № 2. С. 326–336.
5. The state of world fisheries and aquaculture 2016. FAO, 2016. URL: <http://www.fao.org/3/a-i5555e.pdf>.
6. Xie B., Qin J., Yang H., Wang X., Wang Y.-H., Li T.-Y. Organic aquaculture in China: A review from a global perspective. *Aquaculture*. 2013. P. 243–253.
7. Гафурова О.В. Принципи органічного виробництва в Україні та ЄС. *Органічне виробництво: право і бізнес* : матеріали науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 17 червня 2021 р. Запоріжжя : Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 31–35.
8. Марусенко Р.І. Виробництво органічної сільськогосподарської продукції та екологізація виробництва: співвідношення. *Правові засади ведення органічного землеробства* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 29–30 вересня 2017 р. Харків : Доміно, 2017. С. 161–164.

9. Носік В.В. Право на органічне землеробство у контексті здійснення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 29–30 вересня 2017 р. Харків : Доміно, 2017. С. 177–181.

10. Бондар О.Г. Розвиток органічного сільськогосподарського виробництва і земельна децентралізація: питання кореляції. *Органічне виробництво: право і бізнес* : матеріали науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 17 червня 2021 р. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 20–24.

